

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕСТЕТИКИ ТА ПОЕТИКИ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ

УДК 82.0

М.С. ЖИЛІНА,

*аспірантка кафедри теорії літератури та світової художньої культури
Донецького національного університету*

МЕТАФОРА У ЗБІРЦІ «ДНІ» ЄВГЕНА ПЛУЖНИКА

Статтю присвячено аналізу метафори в поетичній збірці «Дні» українського поета Євгена Плужника. Аналіз метафори здійснюється в межах ейдосної теорії літератури, головною категорією якої є художній образ. Автор подає своє розуміння метафори, засноване на поглядах представників ейдосного дискурсу. Розгляд образів серця, днів, смерті приводить до висновку, що метафора може слугувати виразником стилю поета.

Ключові слова: метафора, ейдосна теорія літератури, художній образ, Є. Плужник, образ серця, експресіонізм.

Його називають неповторним, унікальним поетом. Його спокійні й щирі, стислі й напручені прості вислови, не прикрашені стилістичними фігурами й прийомами, вражають і хвилюють більше, ніж мереживні рядки інших ліриків. Поет з великим, без зайвого пафосу, серцем. Із серцем, яке болить за кожну людську трагедію.

Незважаючи на те, що творчість Є. Плужника сьогодні високо поціновується, кількість літературознавчих праць, присвячених їй, залишає бажати кращого. Якщо не брати до уваги відому статтю В. Державина «Лірика Євгена Плужника», написану в 1946 р., вступну статтю Л. Новиченка «По той бік спокою» до видання плужниківської поезії у 1966 р., есей Л. Черватенка «Все, чим душа живе» 1988 р. та нарис Л. Скирди «Євген Плужник» 1989-го, залишаються лише окремі періодичні публікації, приємним винятком з яких можна вважати коротенький нарис Ю. Лавріненка в антології «Розстріляне Відродження» (що кілька разів перевидавалася) та дисертацію Г. Токмань «Художньо-філософський феномен лірики Є. Плужника» (1998). І безперечно, не можна не оминати увагою появу у 2009 р. монографії М. Кодака «Огром Євгена Плужника-поета».

Утім, у жодній з праць ми не знайдемо цілісного й всеохопного аналізу поетичної мови Є. Плужника, не говорячи вже конкретно про метафору. Адже метафору прийнято розуміти як троп, оздоблення, стилістичний засіб, а про поезію Є. Плужника цілком заслужено можна сказати, що «не в самій лише українській, а й у світовій літературі навряд чи знайдеться безпосередніше, вільніше від усіх видів риторики та «літературщини» висловлення найбезпосередніших і найуніверсальніших почуттів...» [1, с. 223].

Тим не менш, метафора у ліриці Є. Плужника наявна і заслуговує на належну увагу вже хоча б із тих причин, що, по-перше, недосліджена. А по-друге, має вагоме значення для розуміння творчості будь-якого поета.

Саме метафора у збірці «Дні» Євгена Плужника стала предметом нашого дослідження. Мета його – проаналізувати основні художні образи (зокрема, образ серця), носіями живописності яких є метафора, у вказаній збірці поезій Є. Плужника (поєми «Галілей» та «Канів», які також увійшли до неї, ми свідомо до уваги не брали).

Перед тим, як перейти безпосередньо до розгляду метафори (і насамперед, метафори серця) у збірці «Дні», окреслимо наше розуміння самого поняття «метафора» (бо це якраз той випадок, коли кожен дослідник має свій погляд) і разом визначимо, у межах якого теоретико-літературного дискурсу провадитиметься надалі її розгляд. Оскільки, за словами О. Домашенка, перед тим, як порушувати сутнісні питання (у тому числі про стиль, метафору тощо), «ми повинні щоразу уточнювати, в межах якого теоретико-літературного дискурсу ведемо розмову» [2, с. 30].

Метафору в ліриці Є. Плужника ми розглядатимемо в межах ейдосної теорії літератури (згідно з концепцією О. Домашенка існують також літературознавча граматики або граматичний дискурс та персоналістська теорія літератури, які протиставляються філологічній теорії) [3].

Для всіх представників ейдосної теорії літератури головними категоріями при вивченні метафори є естетична забарвленість та образність, що зумовлено специфікою самого дискурсу (якщо коротко, то конститутивною особливістю ейдосного дискурсу є вчення Г.В.Ф. Геґеля про поетичне уявлення, основна його категорія – художній образ).

Так, для Г.В.Ф. Геґеля метафора є «образним перетворенням у невласному смислі» [4, с. 386]. Тобто «образ у власному смислі зображує предмет з притаманною йому реальністю, переносне ж вираження зупиняється не безпосередньо на самому предметі, а переходить до опису іншого предмета, за допомогою якого нам повинен стати ясним і наочним смисл першого предмета (метафора, образи, порівняння)» [5, с. 196]. О.Ф. Лосєв у праці «Проблема варіативного функціонування поетичної мови» стверджує, що метафора є, свого роду, носієм живописної образності. Тому він говорить не стільки про неї саму, скільки про «метафоричну образність» чи «метафоричну колористику» [6, с. 427–436]. Основний принцип, за яким учений розмежовує метафоричну та інші види образності, – це «принцип різної насиченості живописного образу» [6, с. 414]. За цим принципом метафора стоїть між алегорією та символом, тому доцільно з'ясувати її відмінність від них обох.

На думку О.Ф. Лосєва, «у двох відношеннях метафора повністю протилежна алегорії. По-перше, в алегорії виражається нерівновага двох елементів – абстрактно мислимій тези і образності, котра картинно долучається з метою ілюстрації цієї тези. Що стосується метафори, то ті два моменти, з яких вона складається, цілком рівноправні. І це рівноправ'я доходить до того, що два моменти утворюють дещо ціле і неподільне. У цьому цілому і неподільному, чим і є метафора, нема жодного сенсу протиставляти два її складових елементи – «той, що пояснює» і «пояснювальний». У справжній метафорі неможливо сказати навіть те, який момент є в ній поясненням і який – те, що пояснюють. І таким чином, обидва ці моменти метафори однаково автономні; і автономні вони не тільки в структурному плані, але й доволі суттєво» [6, с. 433–434].

Основна відмінність між метафорою й міфом полягає в тому, що «пояснювальний і пояснюваний моменти метафори, хоча вони і цілком рівноцінні, і цілком автономні (а не тільки структурно), і цілком актуально значущі, усе ж є поетичними феноменами, а не картиною справжніх живих істот» [там само]. Якби ці моменти метафори перестали бути поетичними феноменами, то перед нами був би вже міф. Звернімось до прикладу – метафора Є. Плужника «горбив день натомлену спину» [7, с. 80]. Ми не можемо назвати автономність моментів, із яких складається ця метафора, субстанцією, адже тоді б нам довелося стверджувати, що день – це певна жива істота, яка дійсно згорбилася від втоми. Якщо ж це так, то перед нами міф, а не поетичний феномен. О.Ф. Лосєв дає таке стисле визначення метафоричної образності, яке пояснює її відмінність від міфу: «метафорична образність є така автономно-актуальна образність, котра ще не доходить до свого субстанціального втілення, а створюється тільки у вигляді суто феноменального зображення життя і буття» [6, с. 433].

Для представників ейдосної теорії літератури головною функцією метафори є зображальна (за термінологією П. Рікера): «яскравість метафор полягає в їхній здатності «показувати» смисл, який вони виражають» [8, с. 417]. Цю функцію називають ще образною або зображально-виражальною.

Виходячи з усього вищевказаного (додаючи до цього також погляди О.О. Потєбні, окремі роздуми Х. Ортеґа-і-Гассета), ми пропонуємо таке розуміння метафори: це різно-

вид поетичної інакомовності, образне перетворення у невласному смислі, яке складається з двох рівноправних елементів (образів, того, що ілюструється, і того, що ілюструє), котрі утворюють цілий і неподільний поетичний феномен. Цей неподільний поетичний феномен не доходить до свого субстанціонального втілення (інакше – був би міф); а в найширшому значенні метафора – це універсальна категорія поетичного, яка являє собою словесну художню форму в її фактично-поетичній закономірності.

Отже, метафора для нас – це передусім засіб утворення художнього образу, підпорядкований естетичній меті, а не певна семантична конструкція, зміна значення слова на основі схожості або ж семантична концептуальна аномалія.

Метафор у віршах збірки «Дні» не так і багато. Утім, не можна й сказати, що їхня кількість зовсім маленька. Було б неправильно заперечувати помітну кожному читачеві рису – «крайнє наближення до розмовної прози» [1, с. 227], але відкидати наявність метафор у розмовному стилі – теж. Ні, мова піде не про *сідало сонце, хвилина текла, туман пливе* чи *сонячний сміх* (які також присутні у «Днях»), а про індивідуальні, авторські, нестерті поетові метафори. Плужниківські вірші не переобтяжені метафорами, вони органічно, а тому майже непомітно, живуть усередині розгорнутої перед нами картини (на противагу, наприклад, поезії Юрія Липи, аж занадто метафорично насиченої, стилізованої). Іншими словами, метафора Плужника – невід'ємна складова образу, деталь створеної автором картини.

Поезія Є. Плужника живописна. Майже усі його вірші – окремі сюжетні картини («образки»?). Чи не провідне значення в цій живописності має метафора (метафорична насиченість живописного образу – за О.Ф. Лосевим, її зображальна функція – за П. Рікером). Слуховими образами, створеними на основі метафор, захоплює вірш Є. Плужника, який малює нам картину грози у всьому розмаїтті музичного супроводу:

*Надходить дощ. Шумлять бліді берези...
Рвуть блискавиці сірих хмар рядно...
А дужий грім зустрів такі дієзи,
Що злякано дзвенить вікно.
Тікає день. Скриплять вози на греблі...
Під чередою стогне оболонь...
І раптом шріт – дрібні перлові краплі...
І знову вітер, гуркіт і вогонь [7, с. 86].*

(Варто відзначити, що зображальність як риса ліричної поезії, тобто здатність творів словесного мистецтва до утворення «поверхнево-словесних конструкцій», які завжди є «зовнішньо чуттєвим вираженням того чи іншого внутрішньо даного духовного життя» [6, с. 415], є «невід'ємною, внутрішньо притаманною художній літературі властивістю» [3, с. 87]. Однак актуалізація зображальності, живописності в наш час – можлива лише в межах ейдосного дискурсу (відкидання художнього образу формалістами та їхніми послідовниками справило неабиякий вплив на весь подальший розвиток теорії літератури).

Завдяки метафорам будуються провідні плужниківські образи – сіренькість, серце, біль, втома, які на повну силу розкриваються в поемі «Галілей» (наразі нами недосліджувану):

*Знову самотність знайома горне
До себе мою утому [7, с. 97];*

або

*Не герої, не жертви... ми так собі...
Ті сіренькі, маленькі люди,
В кого серця гарячий бій
Бодем виснажив греди [7, с. 105].*

Образ днів теж створено завдяки метафорам. Що для Плужника дні? Самотнє життя з постійним бодем? Трагічна епоха? Антитеза смерті? «Музей дрібниць»? Мука? Сіра буденщина? Чи, можливо, безболісне, гарне існування? Напевне, усе вкупі: *Для якоїсь радості і втіхи / Кожен з нас у дні прийшов і ріс* [7, с. 68]; *І не треба сліз. Не треба болю. / Іншим дні прозорі, тихі, гарні* [7, с. 73]; *Одірвались від днів слова, / В'януть собі по книжках, а у днях*

мов у темному лісі [7, с. 74]; *Та знаю, вірю – через дні і муку* [7, с. 75] або промовисте *Хай іншим дні прозорі і покірні, / Нехай я сам покірний дням моїм* [7, с. 79] та ін.

Тільки образ смерті у «Днях», власне, процес убивання, вирізняється неметафоричністю (*притулив до стінки людину, витяг нагана* [7, с. 66]; *Ганок. Труп біля стінки* [7, с. 64]. Як і зображення одного з головних героїв збірки – юнака, якого розстрілюють або ведуть на розстріл. Він ще зовсім молодий, про що свідчать звичайні фрази *а він молодий-молодий* [7, с. 65]; *а він був молодий такий* [7, с. 67]; *а сімнадцятий минув* [7, с. 68]. Цікаво, що у Плужника при змалюванні молодості загиблого спостерігаємо винайдений експресіонізмом, як свідчить Н. Павлова, прийом – наплив і «крупний план» [9, с. 335]:

*Уночі його вели на розстріл.
Хтось тримав ліхтар, мов смолоскип.
На неголенім обличчі гострі
Волоски... [7, с. 62].*

Неметафорична кінематографічність: загальний план, наплив ліхтарем, крупний план. Потім камера знов віддаляється (*Віддалік, немов цілком байдуже* [7, с. 62]).

Утім, і смерть Плужника міг змалювати метафорично: *загубився селянський син, – відробив* [7, с. 67], *зустрінув наречену – кулю за Дніпром* [7, с. 68], *сухо чмихнув старий наган* [7, с. 69].

Наган, до речі, один із найповторюваніших образів збірки «Дні». Образ, який розкриває перед нами усю тодішню епоху. І не лише тієї її частини, яка вела на розстріл, а й тієї, яка гинула і яка боліла за кожну передчасну смерть.

*Як – як і всі. І штани з полотна...
І серце моє наган..
Бачив життя до останнього дня
Сотнями ран! [7, с. 61].*

Про це надзвичайно болісне сприйняття людського страждання, притаманне Плужникові, мабуть, найкраще сказав Л. Новиченко: «Плужник володів загостреною і невсипущою чутливістю до людського страждання: кажучи відомими словами Ю. Смуула, мав надзвичайно низький больовий поріг. Не був філософом і співцем страждання в душі епігонів Достоевського, але реагував на нього в навколишньому житті з чуйністю найтоншої мембрани. Дар, без якого немає гуманності, а отже, і поезії, а разом з тим – велика мука і навіть кайдани для поета, якщо «враження буття» зосереджуються в його свідомості лише навколо цього! Сувора доба громадянської війни, а потім непівських контрастів, що й казати, аж ніяк не могла захистити його від посиленого «бомбардування» подібними враженнями... Є. Плужник тамував больові враження, перед якими ніколи не могло закритись його серце...» [10, с. 10].

Образ серця Г. Токмань справедливо називає «наскрізним у ліриці Євгена Плужника» [11, с. 5]. Уже перший вірш збірки «Дні» (він, як і всі інші, – без назви) оповідає нам про знання поета того, що колись *будуть одні ключі / Одмикати усі серця* [7, с. 59]. Слід відзначити, що образ серця у Плужника можна поділити на три типи: образ серця безпосередньо поета, образ серця інших людей та природи (останні два – одиничні).

Плужник розгортає перед нами болісну картину української землі, де *колос від колосу – чверть*, бо серце її висохло, незважаючи на те, що вщерть наповнене кров'ю [7, с. 83].

Образ серця іншої людини вибудований у контексті образу смерті: *Серце, серце! З твоїм вогнем – / У бур'ян з головою!* [7, с. 72]. Але вже коротеньке означення «з твоїм вогнем» показує нам, яка це була людина (власне, юнак, що поліг за далеке майбутнє).

Образ серця поета може бути просто тілесним органом (*Нащо ж в'їлись до самого серця між ребер / Кулі та мужа?* [7, с. 71] або *Взяти серце своє – об підлогу!* [7, с. 80]) і уособленням усього людського, самого поета:

*Серце здушили мені – мовчи!
О майбутнє моє прекрасне!
Чуло серце тебе вночі,
Що ж – нехай собі серце гасне! [7, с. 60].*

Однак в обох випадках серце – те, що постійно болить, що реагує на кожне людське страждання, що прагне змін і вірить, що колись вони настануть. Плужник усвідомлює, що саме таке воно – невід’ємна його частина (*Що я продам? Мій крам – від мрій утома, / Широкое серце й бідний олівець!* [7, с. 75]).

Серце для Плужника – джерело думок, пристрасті та бажань (*Від серця б щирого слова віддерти – / Такий натомлений!* [7, с. 88] або ... *Серце, серце моє! навчись / Тишини* [7, с. 89]).

Плужниківський образ серця, що розкриває перед нами біль, самотність, щирість і людяність самого поета, мимохіть наштовхує на українську філософію серця, зокрема на погляди Г. Сковороди. Д. Чижевський, аналізуючи їх, стверджує: «Серце... є для Сковороди позасвідоме... І цікаво те, що, продовжуючи платонівську і християнську традицію і наближаючись до декого з мисленників пізнішої романтики, Сковорода малює це позасвідоме не як нижче в порівнянні до свідомого психічного життя, а як вище і глибше, не як джерело порушень і збочень у «нормальному» ході психічних переживань, джерело, так би мовити, «темних» сил, а як осередок усього доброго та світлого...» [12, с. 51]. Для підтвердження своєї думки Д. Чижевський наводить цитати зі Сковороди: «Серце наше є дійсною людиною», «Голова усього у людині є серце людське. Воно ж і є сама дійсна в людині людина, а усе інше є зокілля...», «Глибоке серце є не що інше, як думок наших безмежна безодня...», «О серце! Безодня усіх вод і небес ширша!... Яке ти глибоке!...» та ін. [12, с. 51–52].

Плужник не просто переймає сквородинівське розуміння серця, він трансформує його. Адже образ серця у Плужника – це не просто «осередок усього доброго та світлого», а ще й те, що не дає йому жити відстороненим життям. Те, що змушує його бути щирим і самотнім, що постійно мучить і проривається болем у кожному вірші. Чи не тому більшість плужниківських поезій завершується пуантами, містять запитання, вигуки й стримані болючі фрази, що немов прориваються з його серця (*Поле, поле! Чом ти мовчиш? Не ридаєш?* [7, с. 69]; *Мовчїть, умріяні сторінки! Я справжнім болем догорів* [7, с. 77]; *Хто з нас хоч хвилю стояв / Справді над мукою днів?* [7, с. 83] та багато інших, також виписаних метафорично).

Ця двоплановість (показ так званої дійсної ситуації та того, як вона відобразилася в серці; зовнішнє та внутрішнє або ж, за словами Г. Токмань, «мистецьке зображення сліду смерті в душі живої людини» [11, с. 8]), суб’єктивність, екзистенціальні мотиви (самотність, смерть, закинутість у цей світ), живописність, образ серця, що майстерно передані метафорами, говорять, як нам видається, про одну загальну рису плужниківського стилю – експресіоністичність. І хоча відоме й офіційно прийняте твердження про стиль Є. Плужника доводить зовсім інакше – імпресіонізм, беззаперечно погоджуватися з ним не варто.

Переважання імпресіонізму характерне для пізніших збірок Є. Плужника – «Ранньої осені» та «Рівноваги». Що ж стосується «Днів», уже В. Державин помітив, говорячи словами автора, «квазіекспресіоністичні риси»: «У «Днях» органічне тяжіння поетове до рафіновано-приглушеного імпресіонізму раз у раз перехресується естетично меншвартісними зазіханнями на зовнішню ефективність» [1, с. 226]. Навряд чи Плужник зазіхав на «зовнішню ефективність», його «тихість» і «сіренькість» дозволяли йому просто виливати свій біль у втомлених рядках.

Г. Токмань експресіоністичну рису плужниківського стилю вбачає в експресивному сплескові – прихованому ліризмі творів, що іноді проривається в текст, суттю якого є біль [11, с. 8]. Крім того, до експресіоністичних дослідниць також відносить ліричний мотив мовчання, що здебільшого пов’язаний з тими ж таки стражданням і болем [11, с. 10]. Найбільш наочно цей мотив виявляється у поемі «Галілей». У віршах же мотив мовчання ми вбачаємо у закликах до серця навчитися тиші, до сторінок – мовчати, у метафоричному виразі «*ой, яке мртве усе в словах*» [7, с. 80].

Ю. Лавріненко просто відзначає риси, що не характерні для імпресіонізму, але, тим не менш, чітко наявні в поезії Плужника. До них, зокрема, належать прагнення до мужнього ясного погляду на явища, нахил до звичайної розмовної прози, підкреслене оречевлення чи конкретність образу, рівновага ритмічних і «зміслових елементів», а також те, що імпресіоністичний засіб у Плужника не раз дає експресіоністичний образ [13].

Для нас у виявленні усіх цих рис важливим насамперед виступає той факт, що експресіонізм у збірці «Дні» Є. Плужника може будуватися посередництвом метафор. Це свідчить

про те, що метафора у Плужника – не лише носій живописного (художнього образу), а й один із виразників його стилю. Іншими словами, художній образ Плужника, основою якого якраз і є метафора, здебільшого відповідає експресіоністичному світосприйняттю.

Таким чином, аналізуючи метафору поетичної збірки «Дні» Є. Плужника, ми дійшли висновку, що неметафоричне, «просто» слово поета гармонійно, органічно поєднується з метафоричним. Більше того, саме метафора у Плужника є тим поетичним феноменом, на основі якого творяться унікальні художні образи оригінальної плужниківської системи.

Список використаної літератури

1. Державин В. Лірика Євгена Плужника / В. Державин // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: у 3 кн. Кн. 2. – К.: Рось, 1994. – С. 223–238.
2. Домашенко О.В. Філологія як проблема та реальність: навч. посіб. / О.В. Домашенко. – Донецьк: БДПУ: ДонНУ, 2011. – 175 с.
3. Домашенко А.В. Об интерпретации и толковании: монография / А.В. Домашенко. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 277 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Эстетика / Г.В.Ф. Гегель: в 4 т. Т. 2. Лекции по эстетике. Ч. 2. Развитие идеала в особенные формы прекрасного в искусстве. – М.: Искусство, 1969. – С. 112–387.
5. Гегель Г.В.Ф. Поэтическое выражение / Г.В.Ф. Гегель // Сочинения. – М.: Соцэкгиз, 1958. – Т. 14. – С. 193–222.
6. Лосев А.Ф. Проблема вариативного функционирования поэтического языка / А.Ф. Лосев // Знак, символ, миф. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 408–443.
7. Плужник Є. Вибрані поезії / Є. Плужник. – К.: Радянський письменник, 1966. – 261 с.
8. Рикер П. Метафорический процесс как познание, представление и ощущение / П. Рикер // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 416–435.
9. Павлова Н. Экспрессионизм / Н. Павлова // История всемирной литературы: в 8 т. Т. 8; ред. коллегия тома: И.М. Фрадкин (ответственный ред.), А.М. Зверев и др. – М.: Наука, 1994. – С. 333–340.
10. Новиченко Л.М. По той бік спокою. Поезія Євгена Плужника / Л.М. Новиченко // Плужник Є. Вибрані поезії. – К.: Радянський письменник, 1966. – С. 5–54.
11. Токмань Г.Л. Художньо-філософський феномен лірики Є. Плужника: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г.Л. Токмань; Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – К., 1998. – 16 с.
12. Чижевський Д. Григорій Сковорода / Д. Чижевський // Філософські твори: у 4 т.; за заг. ред. В. Лісового. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 1. – С. 50–53.
13. Лавріненко Ю. Євген Плужник / Ю. Лавріненко // Розстріляне Відродження. Антологія 1917–1933. Поезія – проза – драма – есей. – К.: Смолоскип, 2004. – С. 623–638.

Статья посвящена анализу метафоры в поэтическом сборнике «Дни» украинского поэта Евгения Плужника. Анализ метафоры осуществляется в пределах эйдосной теории литературы, главной категорией которой является художественный образ. Автор подает свое понимание метафоры, основанное на взглядах представителей эйдосного дискурса. Рассмотрение образов сердца, дней, смерти приводит к выводу, что метафора может быть выражением стиля поэта.

Ключевые слова: метафора, эйдосная теория литературы, художественный образ, Е. Плужник, образ сердца, экспрессионизм.

The article is devoted to the metaphor analysis in the poetic collection «Days» of the Ukrainian poet E. Pluzhnik. The metaphor analysis is carried out in limits of eidetical theory of the literature the main category of which is the artistic image. The author gives her understanding of the metaphor based on views of representatives of eidetical discourse. Consideration of the images of heart, days, death leads to the conclusion that the metaphor can be an expression of the style of the poet.

Key words: metaphor, eidetical theory of the literature, artistic image, E.Pluzhnik, image of heart, expressionism.

Надійшло до редакції 30.06.2011.